

ÅSA WIKFORSS

ALTERNATÍVNE
FAKTY

*O POZNANÍ A JEHO
NEPRIATEĽOCH*

ikar

ÅSA WIKFORSS

ALTERNATÍVNE
FAKTY

Preložil Jozef Zelizňák

IKAR

Åsa Wikforss
ALTERNATIVA FAKTA

Copyright © Åsa Wikforss 2017 by Agreement
with Grand Agency
Translation © 2021 by Jozef Zelizňák
Cover design © 2021 by Barbara Baloghová
Slovak edition © 2021 by IKAR, a.s.

ISBN 978-80-551-8054-0

PREDSLOV

Boj o to, čo je skutočnosť, beží na plné obrátky. Vymyslené správy, konšpiračné teórie a skreslené opisy reality sa na nás valia zo všetkých strán. Šíri sa odpor k vede a hovorí sa o smrti expertízy. Svetové veľmoci vedú politici, ktorých ani náznakom nezaujíma pravda a ktorí aktívne prispievajú k šíreniu dezinformácií, prehlbovaniu rozporov v spoločnosti a podkopávaniu dôvery k odborným inštitúciám. Pred nepriateľmi poznania si nemôže byť istá ani tá najzákladnejšia vedomosť – možno je Zem predsa len plochá? Žijeme v dobe „postpravdy“ a alternatívnych faktov.

Označenie *alternatívne fakty* sa stalo akýmsi symbolom súčasného vývoja. Jeho korene siahajú k diskusii o počte účastníkov na Trumpovej inaugurácii 20. januára 2017. Trumpov tlačový tajomník Sean Spicer tvrdil, že išlo o najväčšiu účasť v histórii prezidentských inaugurácií. Dôkazy jeho tvrdenie spochybňovali. Zábery z Obamovej inaugurácie v roku 2009 naznačovali výrazne vyšší počet účastníkov a aj podľa washingtonských štatistík sa v deň inaugurácie predalo oveľa viac lístkov do metra v roku 2009 než o osem rokov neskôr. S pribúdajúcimi pochybnosťami dostal Spicer

otázku, ako môže on (prezidentov tlačový tajomník!) spochybňovať očividné fakty. Vtedy predstavila pred kamery Trumpova hovorkyňa Kellyanne Conwayová s vetou, o ktorej sa následne veľa diskutovalo: Spicer predstavil alternatívne fakty.

Tento nehanebný pokus poprieť fakty ma nahneval. Dospela som k názoru, že úlohou filozofky je nemlčať. A výsledkom je táto kniha. Je pokusom pochopiť hrozbu pre poznanie z filozofickej a psychologickkej perspektívy a ponúknuť poznaniu nástroje potrebné na protiútok. Kniha vychádza z filozofie. Analyzujem v nej, čo je vlastne poznanie, prečo je pravda taká zložitá a prečo nejestvujú nijaké alternatívne fakty (1. a 2. kapitola). Venujem sa aj snahe pochopiť, prečo sme my ľudia takí zraniteľní zoči-voči nepravde a aké psychologické mechanizmy spôsobujú, že niekedy zavrhneme dostupné poznanie (3. kapitola). Tieto mechanizmy predstavujú akýchsi vnútorných nepriateľov, ktorých vinou uvažujeme zle a emočne, a spolu s vonkajšími nepriateľmi poznania, s úmyselnými lžami, dezinformáciami a propagandou vytvárajú nebezpečný koktejl (4. kapitola). Kľúčovou zostáva otázka, čo môžeme urobiť, aby sme sa ochránili pred aktuálnym trendom. Ústrednú úlohu zohráva, samozrejme, škola, ale, žiaľ, máme dôvody obávať sa, že švédske školstvo je len chabo pripravené čeliť ohrozeniu poznania (5. kapitola). Záver knihy patrí diskusii o možnostiach, ako čeliť nepriateľom poznania. Nepreženiem, ak poviem, že ide o jednu z najväčších výziev súčasnosti, do ktorej sa musí zapojiť každý z nás.

Lebo poznanie *je* dôležité. Samozrejme, každý z nás môže veriť, čomu chce. Ale ak verí, čomu chce, a nie tomu, čomu má veľa dobrých dôvodov veriť, nezíska poznanie a to nezostane bez následkov. Odpor k očkovaniu spôsobil úplne zbytočné rozšírenie osýpok v Európe, 60 000 prípadov a 72 úmrtí

v roku 2018. Popierači klimatických zmien iniciovali odstúpenie USA od Parížskej dohody s osudovými dôsledkami pre našu planétu. A výskum potvrdzuje, že fejkové správy s najväčšou pravdepodobnosťou rozhodli o výsledku amerických prezidentských volieb, keďže prispeli k víťazstvu Trumpa v štátoch, kde bol jeho náskok pred Clintonovou minimálny.¹

Samozrejme, nezačalo sa to Trumpom a Trumpom sa to ani neskončí, ale Trump stelesňuje „postpravdovú“ éru, keďže uňho nachádzame všetky jej prvky. Javí očividný nezaujem o poznanie, nerozhoduje sa na základe faktov a dôsledne obsadzujú kľúčové miesta ľuďmi s absenciou odbornosti v oblasti, ktorú majú riadiť. Spája sa s autoritatívnymi vodcami typu Putina či Orbána a etablované médiá nazval nepriateľmi ľudu (tento výraz siaha až k Leninovi). Obľubuje konšpiračné teórie a rád flirtuje s odporcami očkovania. A, pochopiteľne, pravidelne sa venuje šíreniu falošných a zavádzajúcich informácií. A nelepší sa to ani časom. Denník *Washington Post* mu v druhom roku vládnutia napočítal v priemere 16 a pol klamlivých či zavádzajúcich tvrdení denne v porovnaní s *len* 5,9 tvrdenia v prvom roku v prezidentskom úrade.

Túto knihu som začala písať v obavách, či demokratické inštitúcie v USA prežijú Trumpovo prezidentovanie. Ukázalo sa však, že systém má pevné základy, médiá aj súdnictvo odolali.² Teraz ma väčšmi znepokojuje vývoj v Európe, kde v jednej krajine za druhou silnejú antidemokratické sily, ktoré šikovne využívajú najrôznejšie dezinformácie. Lebo poznanie je dôležité aj pre demokratickú spoločnosť. Autoritárski vládcovia vždy začínajú s pravdou. Najlepší spôsob, ako ovplyvniť nás ľudí, totiž nie je nútiť nás robiť veci, ale presvedčiť nás, aby sme ich robili dobrovoľne. Dnešné dezinformačné kampane sú mimoriadne nebezpečné, lebo

nebezpečne nepôsobia. Nikto nebombarduje ľudí so zjavným politickým odkazom ako za čias Sovietskeho zväzu, ale vytvárajú sa falošné správy a skreslené príbehy spôsobom, ktorý zneužíva náš strach a obavy a zabezpečuje tak ďalšie šírenie dezinformácií. Pokrivený obraz sveta sa na nás tisne zo všetkých strán a my si ho osvojujeme bez toho, aby sme si to uvedomovali. Ambiciózne pokusy overovať šírené tvrdenia na základe faktov čelia okamžitému spochybňovaniu dôvery k samotným overovateľom. Boj o skutočnosť sa v čoraz väčšej miere stáva sporom o dôveru k prameňom a aj vo Švédsku sledujeme zreteľné tendencie vývoja, keď sa dôvera polarizuje a politizuje.

Zoči-voči kakofónii protichodných hlasov človek ľahko podľahne beznádeji, vzdá sa viery v rozum a v možnosť nájsť pravdu. A práve to od nás apoštoli „postpravdy“ chcú. Táto kniha je pokusom bojovať s pocitom beznádeje a dodať čitateľom odvahu a nádej. Naozaj sa dá bojovať so skreslenými a s nepodloženými tvrdeniami, dá sa odhaľovať fejk a nepravda a nachádzať jasné a podložené fakty. Jestvujú dôveryhodné zdroje a fungujúce vzdelanostné inštitúcie a spoločne musíme urobiť všetko na ich posilnenie. Poznanie čelilo aj v minulosti výzvam, ale vždy zvíťazilo. Človek je napriek všetkému, ako tvrdil už filozof Aristoteles, rozumný tvor.

Štokholm 10. februára 2019

1

REZISTENCIA VOČI POZNANIU

Stávame sa rezistentnými voči faktom?

Vedec: Život na Zemi ohrozuje nová forma ľudí rezistentných voči faktom. Tento prekvapivý titulok zverejnil americký časopis *The New Yorker* 12. mája 2015. V článku sa píše o tom, ako ľudia rezistentní voči faktom na prvý pohľad disponujú štandardnými mechanizmami na prijímanie a spracúvanie informácií, no tieto mechanizmy z nejakých dôvodov nefungujú. Ich odolnosť voči faktom akoby silnela s tým, ako sa zvyšuje množstvo faktov, ktorým sú vystavení. Hypotéza vedcov hovorí o zablokovaní informácie na ceste sluchovým nervom do mozgu, čo podkopáva bežné funkcie ľudského vnímania.

Samozrejme, ide o vtip. Autorom textu je humorista Andy Borowitz, ktorý disponuje obdivuhodným citom pre dobové trendy a vie, ako si z nich uťahovať. Rok pred vstupom Trumpa do prezidentskej kampane v roku 2016 predbehol Borowitz dobu pomenovaním javu, ktorý sa po voľbách ozýval zo všetkých úst: *rezistencia voči faktom*. Vždy existovali ľudia, ktorí rôzne spochybňovali všeobecne platné poznatky o svete okolo nás – konšpirátori, spochybňovači vedy a mystici. No vývoj v posledných rokoch pôsobí aj tak

unikátne. Zrazu akoby sme nečelili spoločnej realite a nevieme sa zhodnúť ani na základných faktoch o svete. Človek by až v súlade s Borowitzom pripustil, že nastala blokáda našich mozgov.

Čo sa to deje a čo s tým môžeme robiť? V prvom rade musíme začať od začiatku, pri filozofickej podstate.

Čo sú fakty? Krátka odpoveď: realita sveta. Fakty sú všetko, od triviálnych každodenných až po fakty o pôvode vesmíru. Niektoré psychologické fakty hovoria o tom, čo cítime a čo si myslíme, spoločenské fakty zasa o nezamestnanosti, inflácii, trestnej činnosti atď., medicínske fakty o chorobách a ich príčinách, biologické fakty o vývoji druhov, fyzikálne fakty o časticiach a ich pohybe, sú fakty o tom, ako vyzerá moja kuchyňa, a fakty o milostnom živote celebrit. O čosi dlhšia a filozofickejšia odpoveď: Fakty sú to, čo robí faktické tvrdenie pravdivým, fakty sú *tvorcovia pravdy*. Tvrdenia o tom, aký je svet – napríklad tvrdenie, že v mojej záhrade stojí kôň –, sú pravdivé alebo nepravdivé podľa toho, aký je svet, na základe faktov. Moje tvrdenie je pravdivé, ak v mojej záhrade naozaj stojí kôň.

Človek ihneď zistí, že o množstve faktov nemáme dostatok znalostí – niektoré fakty sú príliš triviálne, aby sme sa ich unúvali overovať (počet vlasov na mojej hlave), iné sú zasa príliš ťažko dostupné (fakty o planétach vo vzdialených galaxiách). Pravdepodobne jestvuje množstvo faktov, ktoré nevieme overiť v dôsledku našich kognitívnych obmedzení. Možno sem patria aj fakty o pôvode vesmíru. Ako mohol vesmír vzniknúť z ničoho? Odpoveď na túto otázku nemáme šancu pochopiť. Možno sem patria aj fakty o ľudskom vedomí: ako môže sivá hrudka hmoty, mozgové tkanivo, vytvoriť pestrofarebné pole subjektivity, ktorú tak dobre poznám z vlastnej perspektívy? Hoci je človek tvor s najväčšou kognitívnou kapacitou, aj jeho kapacita je

obmedzená – rovnako ako množstvo faktov nespracuje môj pes Eliot, lebo na to nestačí jeho kognitívna schopnosť (napríklad že Zem je guľatá), isto ani my nezískame poznanie množstva faktov.

Preto je kus pravdy v tvrdení, že všetci sme (minimálne sčasti) rezistentní voči faktom. Množstvo faktov sa nedozvieme, lebo nám nestoja za to úsilie, a mnohé nepochopíme, ani keby sme chceli. Zároveň naša túžba po poznaní neustále posúva limity a nemá zmysel hľadať hranicu toho, čo všetko vieme pochopiť. Nová technika nám umožňuje sledovať vzdialené galaxie a skúmať mikrokozmos. Naše vedecké modely sú čoraz sofistikovanejšie a mnohé z tém, ktoré boli predtým záhadou, mystériom mimo ľudského pochopenia, zrazu vieme vysvetliť – prečo veci padajú, keď ich pustíme, ako sa vyvíjajú druhy a čo je život. Možno moderná neurofyziológia smeruje k vysvetleniu podstaty vedomia. Z toho pohľadu sme nikdy neboli menej rezistentní voči faktom, než sme dnes.

*Nestali sme sa rezistentnými voči faktom,
ale voči poznaniu.*

Človek zároveň rýchlo pochopí, že jedinec dokonale rezistentný voči faktom by na zemi dlho neprežil. Na prežitie potrebujeme stále prijímať množstvo faktov: o tom, kde na nás číha nebezpečenstvo, kde nájdeme jedlo a vodu, o iných ľuďoch. Evolúcia nás vybavila schopnosťami, ktoré garantujú efektívne prijatie informácie z okolitého sveta, napríklad zrakom alebo sluchom, a následne jej spracovanie s cieľom konať v záujme prežitia. Počujeme, ako džungľou dupe slon, a uskočíme mu z cesty, vidíme vodu a naplníme si krčah, aby sme sa napili. Absolútna neschopnosť prijímať fakty by bola evolučne nemožná. Na to naráža aj Andy Borowitz. Píše

o viere vedcov, že rezistencia voči faktom postupne ustúpi. Predbežné výsledky skúmania vraj naznačujú, že ľudia začnú byť otvorenejší k faktom, keď sa ocitnú v prostredí s nedostatkom jedla, vody či vzduchu. O faktoch sa dá písať viac, ešte sa k nim vrátim v ďalšej kapitole. Ale už teraz by malo byť jasné, že súčasné dianie vo svete nie je o šírení akejsi rezistencie voči faktom. Problém nespočíva v množstve faktov, ktoré my ľudia náhle nevieme prijať. Dôležité fakty predsa poznajú odborníci – fakty o klimatických zmenách, náraste obyvateľstva, očkovaní, prisťahovalectve a nezamestnanosti. Problém je v tom, že isté poznanie z rôznych dôvodov odmietame alebo ho nie sme schopní prijať. Nestali sme sa rezistentnými voči faktom, ale voči poznaniu. Na pochopenie tohto dôležitého rozdielu sa potrebujeme zamyslieť nad podstatou poznania.

Čo je poznanie?

Keď hľadáme na internete fotografie poznania (niekedy to robím pred prednáškou), narazíme na nákresy mozgu, kde medzi synapsiami preskakujú iskry. Je prirodzené očakávať, že poznanie sídli v hlave. Čítam text, zapamätám si informáciu a môžem povedať ostatným, čo som sa práve dozvedela, napríklad na cvičení alebo prednáške. No táto predstava poznania je od základov chybná.

Hneď na úvod musíme rozlíšiť teoretické a praktické poznanie, po anglicky *knowledge that* a *knowledge how*. Teoretické poznanie nachádzame v knihách. Jeho súčasťou je vždy špecifické tvrdenie, ktoré nasleduje po fráze *viem, že...* Viem, že Štokholm je hlavným mestom Švédska, že Obama sa narodil v USA, že elektróny majú negatívny náboj. Ale aj naše bežné poznanie sa skladá z množstva teore-

tických znalostí. Viem, že som sa narodila v Göteborgu, že prší, že auto stojí v garáži.³ Praktické poznanie takýto obsah nezahŕňa. Skôr ho treba chápať ako schopnosť, kapacitu vykonávať isté činy. Pri tomto type poznania hovoríme, že niečo vieme urobiť, nie že niečo vieme. Viem čítať, hrať tenis, bicyklovať, viem slušne po anglicky.

Samozrejme, medzi praktickým a teoretickým poznaním jestvuje prienik. Všetky skutky predpokladajú teoretické poznanie, hoci môže byť viac alebo menej vedomé. Aby som vedela bicyklovať, potrebujem napríklad vedieť, ako sa používajú pedále na pohyb vpred, a to, že mám sedieť na sedadle. Len nie je pravdepodobné, že na to vedome myslím. Filozofi už dlho diskutujú o tom, do akej miery sa dá praktické poznanie zredukovať na teoretické poznanie tohto typu. Odpoveď dosiaľ nenašli, no ten, kto sa pokúsil učiť niekoho bicyklovať cez telefón (ja som to skúšala so svojím známym, ktorý si odo mňa požičal bicykel), hneď uzná, že nie je pravdepodobné, že by praktické poznanie bolo len formou implicitného teoretického poznania.

Pri praktickom poznaní rýchlo pochopíme, že ho ne-nájdeme v hlave. Samozrejme, naše mozgy sú potrebné na výkon istých činností, na bicyklovanie či tenis, no najprirodzenejšie by bolo povedať, že táto schopnosť sa skrýva v celom tele. Pri teoretickom poznaní je menej zjavné, že nesídlí v mozgu. Teoretické poznanie predsa súvisí s našimi myšlienkami a tie máme predsa v hlave, či nie? Odpoveď znie, že v hlave sídlí dôležitý prvok poznania, ale nie samotné poznanie.

O aký prvok ide? Ako sme už spomenuli, vo svete jestvuje veľké množstvo faktov a až tým, že sa nad svetom zamyslíme, spoznávame tieto fakty. No nestačí len premýšľať. Možno rada špekulujem, či na iných planétach existuje život. Po tom, čo som čítala o objave Trappistu-1, menšej hviezdy

asi 40 svetelných rokov od nás, obklopenej siedmimi planétami veľkými ako Zem, si predstavujem život na týchto planétach. Ale na poznanie nestačí si niečo len myslieť – musím veriť, že na týchto planétach existuje život, byť v tejto otázke presvedčená. Je dôležitý rozdiel mať myšlienku (alebo si niečo predstavovať) a mať presvedčenie. Ak mi niekto povie, že v mojej obývačke stojí slon, neubránim sa predstave slona v obývačke, ale sotva tomu uverím.

Čo to znamená, veriť v niečo? Filozofi zvyčajne hovoria o *pokladaní za pravdu*. Verím, že na inej planéte jestvuje život, ak to pokladám za pravdu. Verím, že v chladničke je pivo, ak to pokladám za pravdu. Prečo je dôležité rozlišovať medzi myšlienkami (úvahami, fantáziami, špekuláciami) a pokladaním za pravdu? Lebo druhá možnosť predstavuje typ psychologického stavu, ktorý hrá v našej psychológii celkom inú úlohu než čisté myšlienky či fantázie. V prvom rade je pokladanie za pravdu rozhodujúce pri prechode k činom. Ak len fantazírujem o pive v chladničke, nepôjdem si do chladničky zobrať pivo. Alebo lepší príklad: keď stojím na priechode a čakám na možnosť prejsť cez ulicu, nevykročím skôr, než naozaj verím, že môžem.

Je tu však istý problém s terminológiou. V angličtine máme pojem *belief*, ktorý nemá vo švédčine vhodný ekvivalent. *Presvedčenie* je trochu prisilné a nehodí sa na opis každodenných vnemov; *som presvedčený, že v chladničke je pivo* znie trochu čudne. Zároveň naznačuje čosi silnejšie než bežné pokladanie za pravdu – že sme si absolútne istí. Iným výrazom je *názor*. Z istého pohľadu by išlo o vhodný preklad slova *belief*, ale máme tu problém: slovo *názor* sa začalo bežne používať na čisté myslenie si, na odlíšenie od toho, čo naozaj vieme, od faktov, a vtedy je čudné tvrdiť, že názor je súčasťou nášho poznania. *Veriť* je ešte problematickejší výraz, keďže sa často používa v religióznych súvislostiach

ako protiklad k tomu, čo vieme. V angličtine by sme vtedy použili skôr slovo *faith, viera*, a to sa týka skôr našich pocitov než kognitívneho poznania. Vo švédčine hovoríme, že veríme vo večný život alebo v Boha. Keď teda budem používať slovo veriť, budem ním myslieť výlučne kognitívnu vieru, pokladanie za pravdu. Z toho pohľadu nejestvuje protiklad medzi verením a poznaním, naopak: nemôžem vedieť niečo, čomu neverím.

Rozhodla som sa napriek všetkému používať presvedčenie ako ekvivalent anglického *belief*, teda psychologického stavu, v ktorom sa nachádzame, keď pokladáme niečo za pravdu, psychologického stavu potrebného na to, aby sme mali poznanie. Na spestrenie terminológie hovorím niekedy aj o *názoroch* a *postojoch*, no zväčša sa budem držať slova *presvedčenie*. Vtedy je dôležité nezabudnúť, že človek môže mať presvedčenie (pokladať niečo za pravdivé) bez toho, aby si bol stopercentne istý.

Z faktu, že poznanie si žiada vieru alebo presvedčenie, vyplývajú zaujímavé dôsledky. Aby sme napríklad disponovali poznaním, že sa mení klíma, nestačí nám prečítať si text o klimatických zmenách. Ak neverím tomu, čo sa v texte píše, ak neprijmem obsah textu ako pravdivý, nezískal som poznanie. Znamená to, že sprostredkovanie poznania nehovorí len o šírení informácie – človek musí svojho partnera presvedčiť, aby uveril. Tým sa vysvetľuje, prečo je také dôležité sprostredkovať práve poznanie. Keďže presvedčenie hrá dôležitú úlohu pri konaní, nestačí len informovať druhého človeka o tom, ako sa veci majú. Ak neprijme to, čo mu hovoríme, ak ho nepresvedčíme, nezmení to jeho vzorec správania. Ten, kto neverí, že fajčenie spôsobuje rakovinu, nezíska dôvod zmeniť svoje správanie.

*Sprostredkovanie poznania nehovorí
len o šírení informácie – človek musí
druhých presvedčiť, aby uverili.*

Kľúčová úloha presvedčenia súvisí aj s problémom, ktorý britská filozofka Miranda Frickerová nazvala epistemickou nespravodlivosťou.⁴ Ide o pozorovanie, že človek, ktorého presvedčenie neberú vážne, ktorého neustále spochybňujú (na základe pohlavia, etnicity, spoločenskej triedy, veku atď.), začne napokon sám pochybovať o svojom presvedčení, hoci na to nemá skutočný dôvod. Takýto človek príde o poznanie, ktorým by inak disponoval.

Väčšina našich presvedčení je taká triviálna, že si ich nevedomujeme nikdy alebo uvedomujeme málokedy. Samozrejme, že verím, že mám dve nohy, ale kedy som si to naposledy myslela vedome? Takisto verím, že podlaha v mojom byte vydrží, keď na ňu stúpim, že kone sú väčšie než mravce a Mesiac nie je syr. Tieto presvedčenia máme uložené vo svojom kognitívnom systéme, sú dôležité pre to, čo robíme a ako uvažujeme (ak by som neverila, že podlaha vydrží, konala by som inak), no na to, aby sme si ich uvedomili, sa musí stať niečo nezvyčajné. Mnohé zo svojich presvedčení si nevieme uvedomiť. Jasné, že toto spomínal už Freud, ale on sa väčšmi sústreďoval na naše podvedomé túžby (často sexuálne, ako túžba oženiť sa s vlastnou matkou). Dnes sa Freudove teórie čoraz častejšie spochybňujú, najmä pokiaľ ide o ich vedecký základ a udržateľnosť. Sám Freud opisoval svoj objav podvedomia ako jeden z najväčších objavov všetkých čias (porovnateľný s objavom slnečnej sústavy), no v súčasnosti mnohí vedci uvažujú skôr o tom, že neexistuje nič, čo by plnilo funkciu, ktorú Freud pripisoval podvedomiu (napríklad v otázke pôvodu neuróz).⁵ Súčasný výskum na druhej strane ukazuje, že je ťažké vedieť, čo si človek myslí.

V posledných rokoch sa do centra záujmu dostali najmä takzvané implicitné predsudky. Prostredníctvom rýchlych asociačných testov sa dajú u ľudí ľahko odhaľovať podvedomé úsudky, napríklad o pohlaví či rase.⁶ Cieľom týchto testov je zistiť, čo sa odohráva v *systeme 1*, rýchlym, podvedomom rozmýšľaní, ktoré sa nefiltruje cez našu schopnosť uvažovať a kriticky hodnotiť, teda cez pomalé myslenie alebo *system 2*.⁷ A ukazuje sa, že aj tí, ktorí o sebe tvrdia, že nemajú nijaké predsudky o mužoch či ženách, často asociujú spôsobom, ktorý je plný predsudkov: muži asociujú ženy s domácnosťou, deťmi a kuchyňou, mužov s kariérou a silou. Sama som podstúpila takýto test a jeho výsledok ma veľmi nepotešil. Samozrejme, veľkou otázkou zostáva, ako si tieto výsledky vyložiť. Jeden spôsob je vidieť v nich skryté presvedčenia: sama sebe môžem pripísať vieru, že ženy sú rovnako schopné stať sa technikmi ako muži, ale zároveň ma viaže implicitný predsudok, že ženy nie sú rovnako schopné stať sa technikmi ako muži. Istý dôkaz tohto spôsobu vnímania nám ponúka fakt, že implicitné asociácie zrejme naozaj ovplyvňujú naše činy.⁸

Tak či onak, je celkom očividné, že hoci sú presvedčenia psychologickým stavom, nie je pre človeka vždy jednoduché určiť, čo si naozaj myslí – niekedy sa musí pozrieť na svoje skutky. Trump môže byť skalopevne presvedčený, že nikto si neváži ženy tak veľmi ako on (ako sám tvrdí), ale jeho skutky dokazujú, že je to sebaklam.

Definovali sme teda jednu zo zložiek poznania: vieru alebo presvedčenie, psychologický stav, ktorý hrá rozhodujúcu úlohu pri našich skutkoch. Je relatívne nekontroverzné tvrdiť, že svoje presvedčenia (vedomé alebo nevedomé) si nosíme v hlave, hoci nie je jasne definované, kde presne.⁹ Neurofyziológia sa v súčasnosti vďaka čoraz lepším metódam merania mozgovej aktivity, napríklad prostredníctvom

fMRI (akejsi magnetickej kamery, ktorá meria aktivitu mozgu), rozvíja neuveriteľne rýchlo a každým dňom získavame čoraz viac poznania o tom, ktorá časť mozgu rozhoduje o ktorých kognitívnych funkciách. Zrejme však ešte dlho potrvá, kým budeme schopní identifikovať konkrétny psychologický stav (napríklad presvedčenie alebo bolesť) s konkrétnym neurofyziologickým stavom. Je dokonca možné, že nejestvujú nijaké takéto prepojenia a ten istý stav sa môže v mozgu prejaviť rôzne. Nech je realita akákoľvek, naďalej môžeme tvrdiť, že schopnosť veriť sa nachádza v hlave. Prečo potom nemôžeme tvrdiť, že tam sídli aj poznanie?

*Poznanie nie je to isté, čo presvedčenie,
nech je akékoľvek silné.*

Odpoveď nájdeme u Platóna (427 – 348 pred n. l.), veľkého antického filozofa. V dialógu Teaitetos (cca 369 pred n. l.) diskutuje o pojme poznania. Platónov hrdina Sokrates debatuje s matematikom Teaitetom a žiada od neho vysvetlenie, čo je poznanie. Teaitetos začne argumentovať, že poznanie je spôsob, akým chápeme alebo vnímame veci, no rýchlo sa zamotá. Sokrates napríklad poukáže na to, že naše vnemy si môžu protirečiť. Niečo môže vyzeráť mäkké, no na dotyk byť tvrdé a vtedy musíme použiť svoj úsudok, aby sme rozhodli, či to je, alebo nie je mäkké. Poznanie tak nemôže byť identické s našim vnímaním sveta, ale musí súvisieť s našimi úsudkami či presvedčeniami. Teaitetos však ihneď pochopí, že sa nedá povedať ani to, že poznanie tvoria naše úsudky. Veď jestvujú falošné úsudky. Môžeme svetu pripisovať vlastnosti, ktoré nemá (napríklad si myslieť, že vôl pred nami je kôň), ale svet nemôže mať vlastnosti, ktoré nemá (vôl nemôže byť kôň). Takže poznanie musí byť niečo nad samotným úsudkom. Okrem toho úsudok musí byť nevyhnutne pravdivý.

Filozofi už od antiky akceptovali Platónov záver. Poznanie žiada vyjadrenie úsudku (mať presvedčenie) a zároveň jeho pravdivosť. Nemôžem *vedieť*, že prší, keď neprší. Znie to samozrejme, no má to ďalekosiahle dôsledky. V prvom rade to znamená, že poznanie nesídlí v hlave, ako sa sprvoti zdalo. Moje presvedčenie, že prší, držím v hlave, no pravda o mojom presvedčení závisí od toho, aké je počasie naozaj, teda od môjho okolia. To zasa znamená, že poznanie nie je to isté ako *istota* v psychologickom zmysle. Môžem byť stopercentne presvedčená, že mám pravdu, a aj tak nedisponujem poznaním, ak sa ukáže, že moje presvedčenie je falošné. Ak Trump trval na tom, že počas jeho inaugurácie vo Washingtone svietilo slnko, možno o tom presvedčil sám seba. Možno ho veľkosť tej chvíle pohltila natoľko, že naozaj veril, že svieti slnko, hoci pršalo, možno má až patologickú schopnosť presvedčiť vlastné ja. Ale aj tak nemal poznanie, *nevedel*, že svieti slnko. Veď lialo ako z krhly.

Toto je zásadná vec a oplatí sa ju zopakovať: poznanie nie je to isté ako presvedčenie, nech je akékoľvek silné. Človek môže mať pocit, že niečo vie, môže mať mimoriadne silný pocit, že má pravdu, no ak to nie je pravda, tak človek nevie. Ak zastávaš názor, že klímu ovplyvňuje ľudská činnosť, a ja si to nemyslím, nemôžeme obaja disponovať poznaním – jeden z nás sa musí myliť. Aby som citovala veľkého mysliteľa našej doby Hansa Roslinga v chýrnej diskusii o prúde utečencov v dánskej televízii: „Nie, nie, ja mám pravdu, vy sa mylíte!“ Tak to môže byť a niekedy človek musí nájsť odvahu to vysloviť. Nemusí to znamenať kritiku človeka, ktorý sa mylí. Kritizujeme tvrdenie a robíme to s cieľom dospieť k pravde. K chybným presvedčeniam sa zväčša nedostaneme vlastnou vinou. Oveľa častejšie sme jednoducho mali smolu. Ešte sa k tomu v knihe opakovane vrátim. Teraz je dôležité uvedomiť si, že práve preto, že poznanie nie je len

otázkou toho, čo máme v hlave (teda čomu veríme), ale aj reality sveta (teda toho, či veríme pravde), nie je poznanie nič osobné.

Čo znamená, že niečo je pravda? Ďalší z veľkých antic-
kých filozofov Aristoteles (384 – 322 pred n. l.) nám ponú-
kol krátku a výstižnú odpoveď: povedať o tom, čo je, že to je,
a o tom, čo nie je, že to nie je.¹⁰ Dá sa ešte niečo dodať? Mnohí
si myslia, že Aristoteles tým vyjadril čosi, čo filozofi nazýva-
jú korešpondenčnou teóriou pravdy, ktorá v krátkosti vychá-
dza z tvrdenia, že pravda spočíva v zhode medzi obsahom
myšlienky a svetom: moje presvedčenie, že prší, je pravdivé
len a výlučne, ak jestvuje zhoda medzi obsahom tvrdenia
v mojom presvedčení (že prší) a svetom (prší). Medzitým sa
rozprúdila podrobná a sofistikovaná diskusia na tému koreš-
pondenčnej teórie pravdy. Nie je tu priestor na podrobnejšiu
analýzu, ale v 2. kapitole sa k téme pravdy ešte vrátim. Teraz
môžeme konštatovať, že všetky seriózne teórie pravdy akcep-
tujú, že medzi presvedčením a pravdou sa nachádza štrbina:
ak verím, že prší, ešte to neznamená, že prší. Môžem sa mýliť.

Poznanie preto nevyžaduje len presvedčenie, ale pravdi-
vé presvedčenie. Ani to však nestačí. Zamysli sa, koľko tvo-
jich kolegov práve teraz pije kávu. Je asi desať hodín a ich
počet odhadneš na 18. Ukáže sa, že práve teraz naozaj pije
kávu 18 kolegov. Vedel si to? Samozrejme, že nie. Šťastný tip
nie je to isté, čo poznanie. Hovoril o tom aj Platón. Keď sa
Sokratovi podarilo presvedčiť Teaiteta, že poznanie si vyža-
duje pravdivé úsudky, podotkol, že nemôže klásť na jednu
úroveň pravdivý odhad a poznanie. Svoje živobytie má na
tom založené celá skupina ľudí, tvrdil Sokrates – advokáti,
ktorí vedia svojou šikovnosťou presvedčiť ľudí. Ak presved-
čia sudcu, že istá osoba spáchala nejaký zločin, bez toho,
aby predložili skutočné dôkazy o jeho vine, sudca nezískal
poznanie – ani keď sa tá osoba zločinu skutočne dopustila.

Rozdiel medzi pravdivým presvedčením a poznaním tak predstavuje základ tohto presvedčenia. Kto uhádne správne, nemá na svoje presvedčenie dobrý dôvod. Ak sa ťa spýtam, prečo si myslíš, že kávu pije 18 kolegov, nevieš odpovedať a to znamená, že to *nevieš*. Ani ten, koho presvedčí zdatný rečník alebo propaganda bez dôkazov či racionálnych dôvodov, nemá základy svojej viery. Sokratov sudca, ktorý verí, že zločin spáchala osoba, čo stojí pred ním, tomu neverí na základe dôkazov, ktoré by spojili muža so zločinom, ale zmanipulovaný advokátom.

Filozofi sa preto zhodujú, že poznanie si žiada splnenie (minimálne) troch podmienok:

- Človek má mať presvedčenie, psychologický stav so špecifickým kognitívnym obsahom (že *prší*, *Zem je guľatá*, *18 kolegov pije kávu*).
- Presvedčenie musí byť pravdivé. Obsah myšlienky sa musí nejako zhodovať s realitou: *prší*, *Zem je guľatá*, *18 kolegov pije kávu*.
- Presvedčenie musí vychádzať z dobrých dôvodov alebo *dôkazov*. Ten, kto len uhádol, nedisponuje poznaním.

Ako si čoskoro ukážeme, pre rezistenciu voči poznaniu je mimoriadne dôležitá tretia podmienka, že poznanie si žiada dôkaz. Preto sa nad touto podmienkou ešte zamyslime.

Dôkaz

V bežnom živote zriedka komunikujeme o dôkazoch. Patria skôr do vedeckého kontextu a dajú sa považovať za synonymum vedeckého poznania. Tak sa niekedy hovorí o medicíne založenej na dôkazoch, čo znamená, že vedci systematic-